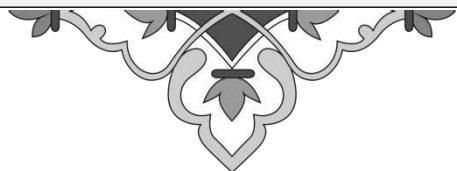

درسنامه

صرف و نحو

تلخیص، تنظیم و تسهیل
منابع درس صرف و نحو عربی

ویژه آزمون‌های کارشناسی ارشد و دکتری
رشته الهیات، ادبیات عرب و ...

چاپ اول؛ مهر ۹۷

بسته‌های آموزشی حافظون
ویژه درس‌های عمومی کلیه رشته‌های الهیات

درسنامه صرف و نحو

تلخیص، تنظیم و تسهیل منابع درس صرف و نحو عربی

با تأکید بر مبادی العربیه ۴

ویژه آزمون‌های کارشناسی ارشد و دکتری الهیات، ادبیات عرب و ...

چاپ اول؛ مهر ۹۷

مؤلف: دکتر امیر ذوقی

ناشر: موسسه قرآنی حافظون

تماس با ما	مؤسسه
شماره ثابت	۰۲۱۳۳۴۴۲۰۰۵
شماره همراه	۰۹۱۹۸۰۰۰۹۷۰
سایت	www.haafezoon.com
ایمیل	haafezoon@gmail.com
سامانه دریافت پیامک	۰۲۱۳۳۴۴۲۰۰۵
فیس بوک	haafezoon
اینستاگرام	Haafezoon#

جهت دریافت لینک کانال تلگرام موسسه حافظون
عدد ۷ را به سامانه ۰۲۱۳۳۴۴۲۰۰۵ ارسال نمایید.

مقدمه اول: معرفی مجموعه قرآنی حافظون

حافظون یک مؤسسه علمی قرآنی است که خدمات تخصصی دانشگاهی و دینی ارائه می‌دهد. اهم فعالیت‌های حافظون عبارتند از:

۱- دبستان قرآنی آیات

دبستان قرآنی آیات با رویکرد کلی تربیت قرآنی از سال ۹۵ در منطقه ۱۲ شهر تهران شروع به فعالیت نمود و در همان اولین سال فعالیت با استقبال کم نظیر خانواده ها و دانش‌آموزان مقطع ابتدایی مواجه گردید. تولید و اجرای محتوای عمیق دینی، محیط شاد و جذاب، تأکید و توجه به اکثریت ممکن ساحت‌های رشد، آموزش دو زبان انگلیسی (در حد مکالمه) و عربی (در حد فهم متون دینی)، آموزش آکادمیک ورزش‌های مادر (ژیمناستیک و شنا)، بهره‌گیری از شیوه‌های نوین آموزش و دارا بودن محیط کاملاً یک‌دست دینی از ویژگیهای این دبستان است.

لازم به ذکر است مدل تعلیم و تربیت قرآن محور تولید شده توسط تیم پژوهشی دبستان آیات، توسط معلمان و مدارس زیادی در سطح کشور مورد استقبال و بهره‌برداری قرار گرفته است.

۲- پیش دبستان قرآنی آیات

پیش دبستان آیات (حافظون) نیز با دارا بودن دو شعبه در سطح تهران، رویکردی متفاوت در زمینه‌ی آماده‌سازی نوآموزان برای ورود به دبستان دارد. فعالیت‌های آموزشی پیش‌دبستان آیات، به جای تمرکز بر آموزه‌های اطلاعات محور، بر روی مهارت‌های ماندگار ذهنی متمرکز شده است. بخشی از این مهارت‌ها عبارتند از: دقت و تمرکز، سرعت واکنش، حل مسأله، حافظه کوتاه مدت و دراز مدت، مهارت‌های اجتماعی، آموزش آداب، مهارت شنیدن و فهم کلام مربی، مهارت فهم، حفظ و عمل به آیات موضوعی و....

۳- آموزشگاه کنکور تحصیلات تکمیلی ارشد و دکتری کلیه گرایش‌های الهیات

قدیمی‌ترین فعالیت مجموعه آموزشی حافظون، که موجب گردیده مؤمنین فرهیخته در سرتاسر کشور با حافظون آشنا شوند، خدمات حافظون در زمینه کنکور کارشناسی ارشد و دکتری گرایش‌های الهیات است. اکنون بعد از حدود یک دهه فعالیت می‌توانیم با اطمینان مدعی شویم که حافظون، کاملترین، به روزترین و مفیدترین خدمات در زمینه تحصیلات تکمیلی الهیات در سطح کشور را به علاقه‌مندان این رشته‌ها ارائه می‌دهد. تنوع خدمات، تنوع رشته‌ها، محصولات به روز، آموزش مجازی در منزل و... تنها بخشی از این ویژگی‌هاست.

۱. دوره‌های آمادگی کنکور

کلاسهای آمادگی کنکور ارشد و دکتری حافظون پر طرفدارترین کلاس‌های کنکور در سطح کشور است. تا کنون بالغ بر ۴۰ دوره‌ی کنکور ارشد و دکتری الهیات توسط حافظون برگزار گردیده است. این کلاسها در سه گرایش قرآن و حدیث، فقه و مبانی

حقوق و فلسفه و حکمت اسلامی و در سه مقطع کارشناسی (ویژه حفاظ قرآن)، ارشد و دکتری برگزار می‌گردد. همه ساله بسیاری از رتبه‌های تک رقمی کنکور از خروجی‌های این کلاس‌ها هستند.

۲. بسته‌های آموزشی

درسنامه‌ها و تست‌نامه‌های حافظون در سرتاسر کشور و در دانشگاه به دانشگاه کشور بین دانشجویان و داوطلبان دست به دست می‌شود. با اطمینان می‌توان مدعی شد در سه رشته فوق‌الذکر و در دروس عمومی مثل ادبیات عرب و زبان انگلیسی، برای کسب بالاترین رتبه‌ها کاملاً کافی و وافی نیز می‌باشد. به روز رسانی سالانه و انطباق بر کنکور هر سال، اشمال بر همه سؤالات کنکورها، طبقه بندی موضوعی و پاسخنامه کاملاً تشریحی تست‌نامه‌ها، تلخیص‌های حساب‌شده در حدود یک پنجم منابع اصلی، مطالب توضیحی بیشتر جهت تفهیم بهتر، محتوای طبقه‌بندی شده‌ی منسجم، حذف زوائد غیرکاربردی و... تنها بخشی از دلایلی است که موجب گردیده است حافظون تنها گزینه داوطلبان در کنکور باشد.

۳. آموزش مجازی

در طول این سالها که کلاس‌های حافظون دایر بوده است، مطالبه‌ی مکرر داوطلبان شهرستانی موجب می‌شد که از بخشی از کلاسها صوت یا فیلم تهیه شده و برایشان ارسال گردد. این مطالبه به مرور ما را بر آن داشت که به سمت تولید محتوای دیجیتال رفته و نرم افزارهایی بسیار با کیفیت از برجسته‌ترین اساتید رشته الهیات تهیه شده و جهت نشر در سرتاسر کشور آماده ارائه به مشتاقان این رشته‌ها می‌باشد. دو ویژگی مهم نرم افزارهای حافظون عبارت است از: امکان شنیدن و دیدن درس استاد به دفعات مکرر، بهره‌گیری از بهترین اساتید کشور.

۴. آزمون‌های هفتگی، ماهانه و جامع

برای داوطلبی که در حال آماده شدن برای کنکور می‌باشد، برنامه‌ریزی و آزمون‌های دائمی که مدام او را رصد کند، مطالعاتش را جهت دهد، اشکالاتش را به او گوشزد نماید، بسیار ضروری و حیاتی به نظر می‌رسد. آزمون‌های هفتگی و دوره‌ای حافظون، به داوطلبان کمک می‌کند که هم به یک برنامه ریزی درست تری دست پیدا کنند و بتوانند به اندازه کافی درس‌ها را مرور نمایند و هم مدام در شرایط آزمون قرار گرفته و با تست‌زنی و تنظیم وقت و دیگر شرایط خو بگیرند.

۵. دوره‌های آزاد

حافظون علاوه بر دوره‌های آمادگی کنکور، کلاس‌های آزاد و کارگاه‌هایی با عناوینی مانند روش تحقیق، مقاله نویسی، آمادگی مصاحبه، متن خوانی عربی، تجزیه و ترکیب قرآن، تفسیر و... نیز برگزار می‌نماید.

۶. دوره‌های زبان

○ عربی

کامل‌ترین دوره آموزش زبان عربی از مقدماتی تا آمادگی کنکور دکتری؛ شامل صرف و نحو، مکالمه، بلاغت، لغت، اعراب القرآن و...

○ انگلیسی

دوره‌ها و بسته‌های ویژه کنکور ارشد و دکتری کلیه رشته‌های دانشگاهی، از مقدماتی تا پیشرفته.

و همچنین زبان تخصصی الهیات

○ زبان کودک

آموزش نظام‌مند زبان‌های انگلیسی و عربی (زبان قرآن) از مهد تا دوره راهنمایی

۴- پژوهشکده قرآن و حدیث

در این مرکز طرح پژوهشی متنوعی که مستقیماً با امر آموزش و پرورش ارتباط دارد ارائه شده است که برخی از آنها تکمیل شده و به عنوان کتاب یا بسته‌های آموزشی منتشر یافته است (مانند حاشیه قرآن کریم تحت عنوان فرهنگ اهل بیت علیهم‌السلام) و برخی دیگر در حال انجام است (مانند طرح «صراط مستقیم در فهم قرآن» که رویکردی کاملاً جدید در آموزش قرآن و زبان عربی است. یا «سبک زندگی قرآنی» و دیگر طرح‌های آموزشی).

مقدمه مؤلف

زبان عربی زبان قرآن کریم و زبان فرهنگ و تراث اسلامی است. هر کس که علاقه‌مند به مطالعه و پژوهش در ژرفای فرهنگ و علوم اسلامی باشد، ناگزیر باید زبان عربی را فرا گیرد. آموختن دستور زبان عربی اعم از صرف و نحو یکی از مهم‌ترین گام‌هایی است که باید در این جهت برداشته شود. کتابی که هم‌اکنون در بسیاری از دانشگاه‌های ایران محلّ تدریس و تدارس است، سطح چهار کتاب «مبادی العربیة» نگاشته رشید شرتونی است. این کتاب در چهار سطح نگاشته شده که سطح چهار آن دارای دو بخش صرف و نحو است. از آنجا که نقشه‌ هوایی مباحث در سطوح پیشین ارائه شده و این آخرین سطح ارائه مطالب است، نویسنده مباحث را با جزئیات کامل و با ارجاع به مباحثی که به لحاظ ترتیب آموزش متأخر هستند ارائه می‌کند. بدون تردید مواجهه دانشجوی ایرانی با این کتاب بدون آنکه سطوح پیشین را گذرانده باشد، او را دچار سردرگمی و عدم ارتباط کامل با مطالب کتاب می‌کند.

از سوی دیگر انگیزه مؤلف مسیحی کتاب در نگارش این کتاب بیش از آنکه دینی باشد، ملی است و به زبان عربی به عنوان زبان وحی و زبان قرآن کریم نمی‌نگرد. تعریض‌هایی که در برخی قسمت‌های کتاب به قرآن کریم دارد گوااینکه پاسخی درخور دارد، شاهدهی بر این مطلب است. باور او به آیین مسیحیت تا جایی است که در ذکر نمونه‌ای برای منادای مندوب عبارت: «وَأَمَّنْ صَلْبَهُ الْيَهُودَاءُ» را مثال می‌آورد که از دید منقح کتاب نیز مخفی مانده است (قسم النحو، ص ۲۱۷، تنقیح حمید محمدی).

در این درسنامه تلاش شده مباحث کتاب مبادی العربیة در سطحی عمیق‌تر و با تأکید بر قرآن کریم ارائه شود. از آنجا که این کتاب عمدتاً مورد استفاده طلاب و دانشجویانی خواهد بود که مباحث صرف و نحو را دست‌کم یک دور درس گرفته‌اند، جزئیات هر مبحث در جای خود عنوان شده است.

نشر آیات و مؤسسه قرآنی حافظون با این امید **درسنامه صرف و نحو عربی** را در اختیار علاقه‌مندان قرار می‌دهد که دقایق قرآن کریم با یادگیری عالمانه دستور زبان عربی بیش از پیش بر آنان عیان گردد و زمینه‌ساز انس و بهره‌وری بیشتر آنان از این خزانه عظیم الهی گردد. ان شاء الله.

فهرست مطالب

۱۳	بخش اول: صرف فعل
۱۵	درس ۱. تعاریف و کلیات
۱۸	درس ۲. ساخت‌های تصریفی فعل (ماضی، مضارع و امر)
۲۲	درس ۳. ساخت‌های تصریفی فعل (مجزّد و مزید فیه)
۲۷	درس ۴. لازم و متعدّی - معلوم و مجهول
۳۰	درس ۵. افعال سالم و غیر سالم
۳۱	درس ۶. مهموز و قواعد تخفیف همزه
۳۴	درس ۷. ادغام
۳۶	درس ۸. اعلال فعل مثال
۳۹	درس ۹. اعلال فعل اجوف
۴۴	درس ۱۰. اعلال فعل ناقص واوی
۴۸	درس ۱۱. اعلال ناقص یائی، لفیف مفروق و لفیف مقرون
۵۲	درس ۱۲. سایر قواعد اعلال
۵۴	درس ۱۳. نون تأکید
۵۹	بخش دوم: صرف اسم
۶۱	درس ۱. کلیات صرف اسم
۶۲	درس ۲. مصدر و اسم مصدر
۶۵	درس ۳. مشتقات وصفی (۱)
۶۸	درس ۴. مشتقات وصفی (۲)
۷۱	درس ۵. مشتقات غیر وصفی
۷۳	درس ۶. ساخت‌های اسم
۷۵	درس ۷. تثنیه
۷۷	درس ۸. جمع
۸۳	درس ۹. تصغیر
۸۵	درس ۱۰. نسبت
۸۸	درس ۱۱. تذکیر و تأنیث
۹۱	درس ۱۲. سایر تقسیمات اسم
۹۶	درس ۱۳. اسماء عدد
۱۰۱	درس ۱۴. تقسیم اسم به معرب و مبنی - ضمیر

۱۰۶.....	درس ۱۵. اسم اشاره.....
۱۰۸.....	درس ۱۶. اسم موصول.....
۱۱۳.....	درس ۱۷. اسم استفهام- اسم شرط.....
۱۱۶.....	درس ۱۸. اسم فعل.....
۱۱۹.....	درس ۱۹. کنایات و ظروف مبنی، غایات و مرکبات- بناء عارضی.....
۱۲۴.....	درس ۲۰. منصرف و غیر منصرف.....
۱۲۷.....	بخش سوم: نحو.....
۱۲۸.....	درس ۱. اعراب و انواع آن (اعراب اصلی و نیابی).....
۱۳۱.....	درس ۲. انواع اعراب (اعراب ظاهری و تقدیری).....
۱۳۳.....	درس ۳. اصول اعراب نویسی.....
۱۳۵.....	درس ۴. تعلق - مصدر مؤول - نقشه کلی علم نحو.....
۱۳۹.....	درس ۵. فاعل و نائب فاعل.....
۱۴۲.....	درس ۶. مبتدا و خبر.....
۱۵۰.....	درس ۷. نواسخ - حروف مشبهه بالفعل.....
۱۵۷.....	درس ۸. نواسخ - افعال ناقص.....
۱۶۱.....	درس ۹. نواسخ - حروف شبیهه به «لَیْسَ».....
۱۶۳.....	درس ۱۰. نواسخ - «لا» النافیة للجنس.....
۱۶۷.....	درس ۱۱. نواسخ - افعال مقاربه (کاد و أخواتها).....
۱۷۰.....	درس ۱۲. نواسخ - افعال قلوب و تحویل (ظَنَّ و أخواتها).....
۱۷۴.....	درس ۱۳. منصوبات - مفعول به.....
۱۷۸.....	درس ۱۴. اشتغال.....
۱۸۱.....	درس ۱۵. منادی.....
۱۸۵.....	درس ۱۶. اقسام نداء - ترخیم منادی.....
۱۸۸.....	درس ۱۷. مفعول مطلق.....
۱۹۲.....	درس ۱۸. مفعول لأجله (مفعول له).....
۱۹۴.....	درس ۱۹. مفعول فیہ (ظرف).....
۱۹۷.....	درس ۲۰. مفعول معه.....
۱۹۹.....	درس ۲۱. حال.....
۲۰۷.....	درس ۲۲. تمییز.....
۲۱۰.....	درس ۲۳. مستثنی.....
۲۱۶.....	درس ۲۴. مجرورات.....
۲۲۰.....	درس ۲۵. توابع - نعت.....
۲۲۶.....	درس ۲۶. توابع - توكید.....
۲۲۹.....	درس ۲۷. توابع - عطف نَسَق.....
۲۳۳.....	درس ۲۸. توابع - بَدَل.....
۲۳۵.....	درس ۲۹. توابع - عطف بیان.....
۲۳۸.....	درس ۳۰. اِعمال شبه فعل.....
۲۴۵.....	درس ۳۱. تنازع.....
۲۴۷.....	درس ۳۲. نواصب مضارع.....

۲۵۳	درس ۳۳. جوازم مضارع
۲۶۱	درس ۳۴. اسلوب قسم
۲۶۴	درس ۳۵. صیغه‌های تعجب
۲۶۷	درس ۳۶. افعال مدح و ذم
۲۷۰	درس ۳۷. باب حروف - حروف جز
۲۷۹	درس ۳۸. باب حروف - غیر حروف جر

درس ۲۳. مستثنی

استثناء، خارج ساختن ما بعد «إلا» (و مانند آن) از حکم ما قبل آن است مانند: «جاء الطلاب إلا علياً». در این مثال حکم آمدن به همه دانشجویان نسبت داده شده و با آوردن «إلا»، فرد «علی» از این حکم استثناء شده است. به «الطلاب» مستثنی منه و به «علی» مستثنی گفته می‌شود.

نکته: عامل نصب مستثنی، فعل یا شبه فعل پیش از ادات استثناء است نه «إلا».

انواع استثناء

قبل از پرداختن به احکام استثناء لازم است با انواع استثناء آشنا شویم:

اگر مستثنی از افراد مستثنی منه باشد استثناء متصل است مانند: «كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ» (القصص: ۸۸).

اگر مستثنی از افراد مستثنی منه نباشد استثناء منقطع است مانند: «وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ»

(البقرة: ۳۴) و «الَّذِينَ يَحْتَبُونَ كَيْدَ الرَّائِجِ وَالثَّمَرِ وَالْفَوْاحِشِ إِلَّا اللَّعْمَ» (النجم: ۳۲).^۱

اگر کلام قبل از «إلا» نفی، نهی و استفهام انکاری نباشد موجب و در غیر این صورت غیر موجب می‌باشد مانند: «إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا

وَظَلَمُوا أَلَمْ يَكُنْ اللَّهُ لِيَغْفِرْ لَهُمْ وَلَا لِيَهْدِيَهُمْ طَرِيقًا إِلَّا طَرِيقَ جَهَنَّمَ» (النساء: ۱۶۸-۱۶۹).

اگر مستثنی منه در کلام قبل از «إلا» مذکور باشد استثناء تامر و اگر محذوف باشد استثناء مفرغ است مانند: «وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا

الْحَقَّ» (النساء: ۱۷۱) و «هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَنِ إِلَّا الْإِحْسَنُ» (الرحمن: ۶۰).

نکته: استثنای مفرغ تنها در کلام غیر موجب رخ می‌دهد.

احکام استثناء

مستثنی در موارد زیر منصوب است:

• استثناء متصل موجب مانند: «قُمِرَ اللَّيْلُ إِلَّا قَلِيلًا. نَصَفَهُ» (المزمل: ۲-۳) و «فَشَرِبُوا مِنْهُ إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ» (البقرة: ۲۴۹).

• استثناء منقطع مانند: «مَا هُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ» (النساء: ۱۵۷).

• اگر مستثنی بر مستثنی منه مقدم شود مانند بیت کمیت بن زید اسدی:

فَمَا لِي إِلَّا آلُ أَحْمَدَ شِيعَةً   وَ مَا لِي إِلَّا مَذْهَبَ الْحَقِّ مَذْهَبٌ

۱- ترجمه: «کسانی که از گناهان بزرگ و زشتی‌ها دوری می‌کنند جز آنکه گاه به لغزش‌هایی دچار می‌شوند».

در استثناء متصل غیرموجب دو وجه جایز است: ابدال از مستثنی منه (مختار) و نصب علی الاستثناء مانند: «ما قام أحد إلا زينب» و مانند: ﴿قَالَ وَمَنْ يَقْطَعُ مِنْ رَحْمَةِ رَبِّيَ إِلَّا الضَّالُّونَ﴾ (الحجر: ۵۶)،^۱ ﴿قَالَتْ مَا جَزَاءُ مَنْ أَرَادَ بِأَهْلِكَ سُوءًا إِلَّا أَنْ يُسْجَنَ أَوْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ (یوسف: ۲۵).^۲

نکته: در آیه: ﴿فَأَسْرِبْ أَهْلِكَ بِقِطْعٍ مِنَ اللَّيْلِ وَلَا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ أَحَدٌ إِلَّا أَمْرَاتُكَ﴾ (هود: ۸۱) قاریان مکه و ابو عمرو به رفع «امراتک» و بقیه قاریان به نصب آن خوانده اند. مشهور نحویان در تخریج قرائت نصب، آن را استثناء از «أهلیک» در جمله: (فَأَسْرِبْ بِأَهْلِكَ) می دانند نه استثناء از «أحد» در جمله: (لَا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ أَحَدٌ).

در استثناء مفرغ، مستثنی اعراب عنصر نحوی مفقود در کلام پیش از «إلا» را می گیرد مانند:

﴿وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ﴾ (آل عمران: ۱۴۴)

﴿وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ﴾ (النور: ۵۴)

﴿وَمَا تُحْزِنُونَ إِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾ (الصفات: ۳۹)

﴿وَإِذْ أَرَأَى الْآلِ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ يَتَّخِذُونَكَ إِلَّا هُزُوًا﴾ (الأنبياء: ۳۶)

نکات

۱. استثناء مفرغ در حقیقت به استثناء تام متصل غیر موجب بازگشت می کند. مثلاً اصل جمله: «ما رأيتُ إلا زيداً»، «ما رأيتُ أحدًا إلا زيداً» بوده است.

۲. اعراب مستثنی در کلمه اخلاص: «لا إله إلا الله»، با توجه به تام و متصل بودن استثناء^۳ به صورت زیر است:

• الله: بدل من الضمير المستكن في خبر «لا» المحذوف.

۳. گاهی به جهت وجود مانع، ابدال از لفظ ممکن نیست. در این حالت مستثنی از محل مستثنی منه ابدال می شود مانند: «ما جاءني من أحدٍ إلا زيداً».^۴

۴. گاهی ظاهر کلام پیش از «إلا» غیر موجب نیست ولی در معنا غیر موجب است که باعث صحت استثناء مفرغ می شود

مانند: ﴿وَأَسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ﴾^۱ (البقرة: ۴۵) و ﴿يُرِيدُونَ أَنْ يُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ

وَيَأْتُوا اللَّهَ إِلَّا أَنْ يُتِمَّ نُورَهُ﴾ (التوبة: ۳۲).

۱- در این آیه «الضَّالُّونَ» بدل از فاعل مستتر در «يَقْطَعُ» است.

۲- در این آیه مصدر مؤول «أَنْ يُسْجَنَ» بدل از «ما» استفهامیه (خبر مقدم) و در محل رفع است و به همین خاطر معطوف به آن (عذاب) نیز مرفوع شده است.

۳- همان طور که در بحث «لا» نافية للجنس گفتیم در بسیاری اوقات خبر «لا» حذف می شود و تقدیر آن در اینجا: «لا إله موجود» (هیچ خدایی وجود ندارد) است. در «موجود» محذوف ضمیر مستتری وجود دارد که به اسم جنس «إله» بازگشت می کند. این ضمیر مستتر (که به جهت استتار در یک اسم محذوف به آن «مُسْتَكِنٌ» اطلاق می شود)، مستثنی منه و در محل رفع است. چون در اینجا با استثناء تام متصل غیر موجب روبرو هستیم و مختار در این حالت ابدال از مستثنی منه است، «الله» بدل از ضمیر مستکن و مرفوع خواهد بود.

باید توجه داشت به هیچ وجه ما در اینجا با استثناء مفرغ روبرو نیستیم چون کلام قبل از «إلا» (به رغم حذف خبر «لا») تمام است و اساساً شرط عمل کردن «لا» نفی جنس، عدم انتفاض آن با «إلا» است (یعنی «إلا» نباید بین مبتدا و خبر فاصله بیندازد).

۴- می دانیم «من» زائده بر نکره داخل می شود. در بحث بدل هم خواهیم گفت بدل در تبت جایگزینی با متبوع خود است. با توجه به معرفه بودن «زيد»، لفظ آن نمی تواند جایگزین «أحد» شود. از این رو «زيد» در محل، بدل از «أحد» واقع خواهد شد.

۵. اگر مستثنی در استثناء مفرغ حال باشد، مستثنی منه محذوف جمیع احوال در نظر گرفته شده و به این استثناء «استثناء من عموم الأحوال» گفته می‌شود مانند: ﴿وَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرِيْبَةٍ إِلَّا وَهِيَ كِتَابٌ مَعْلُومٌ﴾ (الحجر: ۴)، ﴿وَلَا تُجْنِدُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِاللَّيِّ هِيَ أَحْسَنُ﴾ (العنكبوت: ۴۶)،^۲ ﴿وَلَا تَقُولَنَّ لِسَائِيَّ إِنِّي فَاعِلٌ ذَلِكْ غَدًا . إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ﴾ (الكهف: ۲۳-۲۴) أي متلبسًا بمشيئة الله.^۳

انواع استثناء منقطع^۴

در برخی موارد استثناء منقطع، امکان تسلیط عامل پیش از «إلا» بر مستثنی وجود دارد مانند: ﴿وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ﴾ (البقرة: ۳۴)، ﴿لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا إِلَّا سَلْمًا﴾ (مریم: ۶۲) و ﴿لَا يَدُوقُونَ فِيهَا بَرْدًا وَلَا شَرَابًا . إِلَّا حَمِيمًا وَعَسَاقًا﴾ (النبا: ۲۴-۲۵).

اما در برخی موارد، امکان تسلیط عامل بر مستثنی نیست؛ در این حالت استثناء به معنای استدراک (= لکن) است و پس از آن جمله مستأنفه واقع می‌شود مانند:

﴿لَسْتُ عَلَيْهِمْ بِمُصِيطِرٍ . إِلَّا مَنْ تَوَلَّى وَكَفَرَ . فَيُعَذِّبُهُ اللَّهُ الْعَذَابَ الْأَكْبَرَ﴾^۵ (الغاشية: ۲۲-۲۴)

﴿وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ . لِغَلَا يُكُونُ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ﴾ (البقرة: ۱۵۰) أي لکن الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ يعييونكم على كل حال.^۶

﴿يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ . إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ﴾ (الشعراء: ۸۸-۸۹) أي لکن مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ فينفعه سلامة قلبه.^۷

ادوات استثناء

پراکندترین ادوات استثناء در زبان عربی «إلا» است. اما به جز «إلا» ادوات استثنای دیگری هم در زبان عربی کاربرد دارند که عبارتند از: «غیر»، «سیوی»، «عدا»، «حالا»، «حاشا»، «لیس»، «لا یكون» و «بیّد».
در زیر احکام هر یک را بررسی می‌کنیم.

«غیر» و «سیوی»

مستثنای با «غیر» و «سیوی» مجرور به اضافه بوده و خود «غیر» و «سیوی» اعراب اسم پس از «إلا» را می‌گیرند مانند:

- ۱- در این آیه جاز و مجرور «علی الخاشعین» متعلق به «کبیره» است. برای صحت این تعلق لازم است وجود «إلا» در بین آن دو در حکم عدم باشد. این اتفاق از طریق انتقاض (خنثی شدن) «إلا» با معنای نفی رخ می‌دهد. از آنجا که این آیه به معنای: «إِنَّهَا لَا تَسْهَلُ وَلَا تَجْفُ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ» است، شرط مورد نظر موجود است.
- ۲- ترجمه: «با اهل کتاب مجادله نکنید مگر به شیوه‌ای که نیکوترین است». باء در این آیه، باء ملابسه است که جایگزین حال است (به تأویل حال می‌رود).
- ۳- ترجمه: «هرگز نگو فردا این کار را انجام خواهیم داد مگر آنکه گفته‌ات را مقرون به خواست خدا کنی». در این آیه مصدر مؤول «أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ» مجرور به حرف جز مقدر باء ملابسه است. تقدیر کلام در این آیه چنین است: «و لَا تَقُولَنَّ لِسَائِيَّ إِنِّي فَاعِلٌ ذَلِكْ غَدًا فِي آيَةٍ حَالَةٍ إِلَّا حَالَ اقْتِرَانِ كَلَامِكَ بِمَشِيئَةِ اللَّهِ».
- ۴- این تقسیم‌بندی در بیشتر کتابهای نحو عنوان نشده ولی با تتبع کتب تفسیر و اعراب می‌توان دو نوع استثناء منقطع را از هم تمایز داد.
- ۵- پیامبر (ص) بر کافران سیطره و چیرگی ندارد که آنان را به ایمان مجبور سازد. پس امکان تسلیط «مُصِيطِرٍ» بر «مَنْ تَوَلَّى وَكَفَرَ» وجود ندارد (به خلاف آیات نوع پیش که مثلاً امکان تسلیط «سجد» بر «ابلیس» وجود دارد). در این حالت «إلا» به معنای «لکن» بوده و جمله پس از آن مستأنفه است. «مَنْ» موصوله مبتدا و جمله: «يُعَذِّبُهُ اللَّهُ الْعَذَابَ الْأَكْبَرَ» خبر آن است. در دروس آینده خواهیم گفت اگر مبتدا، موصول و خبر، جمله یا شبه جمله باشد، جایز است بر خبر فاء شبه جزاء داخل شود.
- ۶- یعنی قبله را تغییر دادیم تا مردم دلیلی بر ضد شما نداشته باشند مگر ظالمین از ایشان که در هر صورت بهانه‌جویی می‌کنند.
- ۷- در روز قیامت مال و فرزندان سودمند به حال هیچ کس نخواهند بود و تنها سلامت قلب انسان است که به فریاد او خواهد رسید.

«قام القوم غیر زید»، «ما قام أحد غیر زید / غیر زید»، «ما جاء أحد غیر فرس»، «ما قام غیر زید» و مانند: ﴿فَمَا وَجَدْنَا فِيهَا غَيْرَ بَيْتٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ﴾ (الذاریات: ۳۶).

نکات

۱. «غیر» در بیشتر کاربردها در زبان عربی به صورت نعت به کار می‌رود مانند: ﴿هَلْ مِنْ خَلْقٍ غَيْرِ اللَّهِ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ

وَالْأَرْضِ﴾ (فاطر: ۳) و ﴿إِلَّا تَنْفَرُوا يُعَذِّبَكُمُ عَذَابًا أَلِيمًا وَيَسْتَبْدِلَ قَوْمًا غَيْرَكُمْ﴾ (التوبة: ۳۹).

۲. «إِلَّا» گاهی صفت نکره و به معنای «غیر» به کار می‌رود و اعراب در اسم پس از آن ظاهر می‌شود مانند: ﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ

إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا﴾ (الأنبياء: ۲۲).^۱

۳. برخی تفاوت‌های کاربردی «غیر» و «إِلَّا»:

- عندی درهم غیر جید. ✓ عندی درهم إلا جید. ✗
- قام غیر زید. ✓ قام إلا زید. ✗
- ما جئتک إلا ابتغاء معروفک. ✓
- ما جئتک لغير ابتغاء معروفک. ✓

«عَدَا»، «حَلَا» و «حَاشَا»

اگر بعد از «عَدَا»، «حَلَا» و «حَاشَا» اسم مجرور به کار رود، حرف جرّ بوده و متعلق به فعل یا شبه فعل پیش از خود خواهند بود. اما اگر بعد از «عَدَا»، «حَلَا» و «حَاشَا» اسم منصوب به کار رود، فعل متعدی بوده و اسم منصوب مفعول آنها خواهد بود مانند: «جاء القومُ حَلا زیداً»، «نَجَحَ الطُّلُبُ جَمِيعًا عَدَانِي».

نکات

۱. فاعل «حَلَا»، «عَدَا» و «حَاشَا» ضمیر مستتر در آنها است^۲ که به مصدر فعل پیش از آنها یا اسم فاعل آن یا بعض مفهوم از

کلام سابق برمی‌گردد مانند: «جاء القومُ حَلا زیداً» أي حَلا المَجيءُ / الجائي / بعضُهم زیداً.

- جمله «حَلَا»، حالیه یا مستأنفه است.

۲. اگر «ما» مصدریه پیش از «حَلَا»، «عَدَا» و «حَاشَا» به کار رود، اسم پس از آنها وجوباً منصوب خواهد بود و مصدر مؤول به

تأویل حال می‌رود مانند: «جاء القومُ ما عَدَا زیداً» أي مُجاوِزینَ زیداً، «جاء القومُ ما حَلا زیداً» أي خالینَ مِن زید.

۳. «حَاشَا» غالباً به صورت حرف جرّ و برای تنزیه مستثنی از مشارکت در حکم مستثنی منه به کار می‌رود مانند: «أَهْمَلَّ

الطلُّبُ دروسهم حَاشَا زید».

۴. برخی معتقدند در صورت جرّ مستثنی، «حَلَا»، «عَدَا» و «حَاشَا» حروف جرّ شبه زائد بوده و اعراب اسم پس از آنها

(محلّ بعید آنها)، نصب علی الاستثناء است.

۱- ترجمه: «اگر در آسمان و زمین خدایانی غیر الله وجود داشت، قطعاً آسمان و زمین تباه می‌شد». اگر «إِلَّا» را در این آیه ادات استثناء فرض کنیم معنای آیه چنین می‌شود: اگر در آسمان و زمین خدایانی وجود داشت که در بین آنها الله نبود، آسمان و زمین تباه می‌شد. این فرض به معنای تعدّد الهه و نقش هماهنگ‌کننده الله به عنوان رب الارباب است که از توحید قرآنی به دور است.

۲- استنار این ضمیر واجب است و هیچ‌گاه به جای آن اسم ظاهر قرار نمی‌گیرد.

«لَيْسَ» و «لَا يَكُونُ»

«لَيْسَ» و «لَا يَكُونُ» ندرتاً اادات استثناء واقع می‌شوند و مستثنی در واقع خیر آنها است. اسم این دو ضمیر مستتر و جوباً است که به اسم فاعل یا بعض مفهوم از کلام سابق برمی‌گردد مانند: «مَا أَظْهَرَ الدَّمَ وَ ذَكَرَ اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهِ فَكُلُّوا مِنْهُ لَيْسَ السِّنُّ وَ الطُّفْرُ».^۱

«بَيِّدَ»

«بَيِّدَ» به معنای «غیر» بوده و پیوسته به مصدر مؤول از «أَنَّ» و صلّه آن اضافه می‌شود و به استثناء منقطع اختصاص دارد مانند: «أَنَا أَفْصَحُ الْعَرَبِ بَيِّدَ أَتِي مِنْ قَرِيشٍ».^۲

«لَا سَيِّمًا»

«لَا سَيِّمًا» در حقیقت اادات استثناء نیست بلکه توسّعاً در اینجا از آن یاد می‌شود. «لَا سَيِّمًا» بر تفضیل اسم پس از آن در حکم، نسبت به اسم پیش از آن دلالت دارد.

اگر اسم پس از «لَا سَيِّمًا» معرفه باشد، تنها رفع و جرّ در آن جایز است؛ اما اگر اسم پس از آن نکره باشد، هر سه حالت اعرابی در آن جایز است مانند: «أَحِبُّ الطَّلَابِ وَ لَا سَيِّمًا مَجْتَهِدًا مِنْهُمْ».

«لَا سَيِّمًا» از «لَا» نافیة للجنس و اسم «سَيِّمًا» (به معنای «مِثْلُ») تشکیل شده است. اما نوع «ما» بسته به اعراب اسم پس از آن تفاوت می‌کند که در زیر آن را بررسی می‌کنیم:

- اگر اسم پس از «لَا سَيِّمًا» مرفوع باشد، «ما» موصوله یا نکره ناقصه (موصوفه) بوده و اسم مرفوع خبر برای مبتدای محذوف و جمله حاصله جمله صلّه یا جمله وصفیه خواهد بود.^۳
- اگر اسم پس از «لَا سَيِّمًا» منصوب باشد، «ما» زائده کافه یا نکره تامه (به معنای «شیء») بوده و اسم منصوب تمییز خواهد بود.^۴
- اگر اسم پس از «لَا سَيِّمًا» مجرور باشد، «ما» زائده غیر کافه و اسم مجرور مضاف الیه، و یا «ما» نکره تامه و اسم مجرور بدل یا عطف بیان خواهد بود.

نکته: جمله «لَا سَيِّمًا» حالیه بوده و باید پیش از آن واو حال به کار رود.

گاهی «لَا سَيِّمًا» به صورت یک کلمه و به معنای «خصوصاً» به کار می‌رود که در این حالت مفعول مطلق برای فعل محذوف «أَخْصُ» خواهد بود. در این حالت پس از «و لَا سَيِّمًا» حال مفرد یا جمله و یا جمله شرطیه‌ای به کار می‌رود که به تأویل حال می‌رود مانند: «أَحِبُّ زَيْدًا وَ لَا سَيِّمًا مَتَكَلِّمًا»، «أَحِبُّ زَيْدًا وَ لَا سَيِّمًا وَ هُوَ مَتَكَلِّمٌ»، «أَحِبُّ زَيْدًا وَ لَا سَيِّمًا إِنْ تَكَلَّمَ».

نکات:

۱. واو در این حالت اعتراضیه بوده و ندرتاً حذف می‌شود.

۱- ترجمه: «آنچه که خون را جاری سازد و اسم خدا بر آن برده شود، از آن بخورید مگر آنکه شکار با دندان یا ناخن (پنجه) کشته شود».

۲- ترجمه: «من فصیح‌ترین عرب هستم جز آنکه از تبار قریشم». در این استثناء، فن بلاغی «تأکید المدح بما يُشبهه الذم» به کار رفته است زیرا قریش خود از فصیح‌ترین قبایل عرب بوده است.

۳- تقدیر کلام در صورت موصوله بودن «ما»: «لَا مِثْلَ الَّذِي هُوَ مَجْتَهِدٌ مَوْجُودٌ» و در صورت نکره موصوفه بودن آن: «لَا مِثْلَ شَيْءٍ هُوَ مَجْتَهِدٌ مَوْجُودٌ» خواهد بود.

۴- «ما» زائده کافه از مضاف واقع شدن «مِثْلُ» مانع می‌شود و چون «مِثْلُ» ابهام دارد، با تمییز رفع ابهام می‌شود. در صورت نکره تامه بودن «ما» نیز ابهام آن با تمییز برطرف می‌شود و تقدیر کلام: «لَا مِثْلَ شَيْءٍ مَجْتَهِدًا مَوْجُودًا» خواهد بود.

۲. اگر بعد از «لا سَيِّمًا» حال به کار رود، «ما» زائده کافه و اگر بعد از «لا سَيِّمًا» ظرف به کار رود، «ما» موصوله خواهد بود مانند: «أَكْرَمَ الصَّيْفِ وَ لا سَيِّمًا فَقِيرًا» و «يُسْرُنِي النَّسِيمُ وَ لا سَيِّمًا فِي لَبْنَانٍ».